Język. Religia. Tożsamość
nr 1 (31) / 2025
s. 431-443

ISSN 2083-8964
e-ISSN 2544-1701
LICENCJA: CC-BY-NC 4.0

Monika Szczot
ORCID: 0000-0002-2062-5919
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Po co komizm? Cytaty z komedii Arystofanesa i ich rola w *Wychowawcy* Klemensa Aleksandryjskiego

Why comedy? Quotations from the comedy of Aristophanes and their role in the work *Paedagogus* by Clement of Alexandria

Streszczenie
Celem artykułu jest pokazanie związków między twórczością Klemensa Aleksandryjskiego a kulturą grecko-rzymską. Autor *Wychowawcy* wiele razy odwołuje się do komedii greckich różnych okresów, w tym trzy razy do komedii *Lizystrata* Arystofanesa. Klemens w swoim utworze oscyluje między rolą humorysty, który wykorzystuje dramat Arystofanesa dla celów komicznych, a satyrykiem ganiącym negatywne zjawiska obyczajowe. Jest także ironistą, który akceptuje komediową śmieszność, żeby za jej pomocą pokazać ukryte sensy wynikające ze sprzeczności między dosłownym pogańskim znaczeniem zjawisk komicznych a ich nowym znaczeniem, służącym chrześcijańskim celom moralnym i teologicznym.

Słowa kluczowe: Klemens Aleksandryjski, Arystofanes, literatura chrześcijańska, literatura grecko-rzymska, komizm

Abstract
The purpose of this article is to show the links between the works of Clement of Alexandria and Greco-Roman culture. The author of the work *Paedagogus* refers many times to Greek comedies of various periods. He quotes Aristophanes' comedy *Lysistrata* three times. In his work, Clement oscillates between the role of a humourist, who uses Aristophanes' drama for comic purposes, and a satirist who criticises negative customs. He is also an ironist who accepts comedic ridicule in order to show the hidden meanings that come from the contrast between the literal pagan meaning of comic phenomena and their new meaning that serves Christian moral and theological purposes.

Keywords: Clement of Alexandria, Aristophanes, Christian literature, Greco-Roman literature, comedy

Wprowadzenie

Wiadomości o życiu Klemensa Aleksandryjskiego zawarte są w jego dziełach oraz w *Historii Kościoła* Euzebiusza z Cezarei[1]. Można na ich podstawie opisać fakty z życia i twórczości pisarza i teologa, który urodził się prawdopodobnie w Atenach ok. 150 roku w rodzinie pogańskiej, ale szybko zetknął się z chrześcijaństwem[2]. Zdobył wykształcenie klasyczne w rodzimej Grecji i Jonii, kształcił się także w Wielkiej Grecji (płd. Italia lub Sycylia), Syrii i Palestynie. Po przybyciu do Aleksandrii najpierw uczył się, a potem wykładał w szkole katechetycznej Pantena[3], dającej encyklopedyczne wykształcenie[4]. W związku z prześladowaniami za Septymiusza Sewera opuścił Egipt i udał się do Kapadacji, a później do Palestyny. Najbardziej płodny okres w życiu Klemensa przypada na pobyt w Aleksandrii, dlatego otrzymał przydomek „Aleksandryjski". Do najbardziej znanych i popularnych utworów Klemensa należą: *Protreptyk albo Zachęta Greków* (*Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*), *Wychowawca* (*Παιδαγωγός*) i najobszerniejsze *Kobierce* (*Στρωμάτεις*). Ze spuścizny Aleksandryjczyka zachowały się także homilia *Który człowiek bogaty może być zbawiony* (*Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*), mniej znane *Ekscerpty z Teodota* (*Ἐξ τοῦ Ξεοδότου καὶ τῆς ἀναταλικὴς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Υαλεντίνου χρόνους ἐπιτομοί*) oraz *Wypowiedzi profetyczne* (*Ἐκ τῶν προφετικῶν ἐκλογοι*). Klemens był doskonałym znawcą Pisma Świętego oraz erudytą w zakresie filozofii starożytnej

---

[1] Zob. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tł. A. Caba na podst. tł. Ks. A. Lisieckiego, oprac. H. Pietras SJ, Kraków 2013, s. 335, 395, 407-411.

[2] Fakty biograficzne z życia Klemensa, zob. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2: *Literatura w epoce hellenistycznej i za Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 1959, s. 401-404. A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 487. J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 249-251. A. Hamman, *Portrety ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, tł. i oprac. zbiorowe, Warszawa 1978, s. 64-73. F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin-Lublin 1999, s. 112-118. C.V. Manzanares, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w. Mały słownik*, tł. E. Burska, Warszawa 2001, s. 116-117. J. Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku. Klemens Aleksandryjski*, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, red. H. Podbielski, Lublin 2005, s. 1079-1082. M. Starowieyski przy współpracy W. Stawiszyńskiego, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 600-605.

[3] Nieliczne informacje o Pantenie przekazali Klemens Aleksandryjski, Orygenes, Aleksander Jerozolimski i Euzebiusz z Cezarei. Zob. J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 314-315. C.V. Manzanares, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w.*, s. 146. T. Zieliński, *Chrześcijaństwo antyczne*, Toruń 1999, s. 212-213.

[4] Ἐγκύκλιος παιδεία oznaczała całość wiedzy składającej się na ogólne wykształcenie. Zob. O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 2000, s. 252. Bogatsze rozważania na temat rozumienia pojęcia *παιδεία* w świecie starożytnym, zob. W. Jaeger, *Paideia*, tł. M. Plezia, t. 1, Warszawa 1962; t. 2, Warszawa 1964. Omówienie związków chrześcijaństwem i klasycznego wykształcenia, zob. H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tł. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 435-454. F. Drączkowski, *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*, w: *Z zagadnień literatury greckiej*, red. J. Pliszczyńska, Lublin 1978, s. 127-151. W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, red. K. Bielawski, Bydgoszcz 1997. M. Kieling, *Rola Pisma Świętego i artes liberales w kształtowaniu nauk teologicznych i świeckich według Kasjodora*, Poznań 2011.

i literatury greckiej; do dziś jest ceniony jako teolog, który umiejętnie wykorzystał spuściznę pogańską dla szerzenia religii chrześcijańskiej i popularyzacji wiary wśród Greków[5].

Głównym celem artykułu jest analiza cytatów z komedii Arystofanesa w *Wychowawcy* oraz określenie zadań, którym te przywołania służą w „pierwszym chrześcijańskim podręczniku teologii moralnej"[6]. Filologiczna analiza zależności twórczości Aleksandryjczyka od spuścizny poszczególnych autorów klasycznych nie bywała zbyt często przedmiotem naukowego oglądu, co może dziwić przy bogatym stanie badań; większość opracowań dotyczy teologicznej wymowy utworów albo traktuje spuściznę klasyczną całościowo, nie skupiając się na intertekstualnych relacjach z pojedynczymi dziełami autorów pogańskich, przywołanych przez autora *Wychowawcy*[7].

Zapewne warto na początku rozważań przypomnieć, że analizowane dzieło składa się z trzech ksiąg podzielonych na kilkanaście niekonsekwentnie wydzielonych rozdziałów, co poświadcza, że ów podział jest dziełem kopisty, a nie samego autora. Pierwsza księga o zacięciu teoretycznym dotyczy etyki chrześcijańskiej, „Bożej pedagogiki"[8]. Dwie pozostałe księgi podają wskazówki natury praktycznej w zakresie moralności i życia codziennego chrześcijanina. Utwór zamykają modlitwa i hymn dziękczynny do Chrystusa w anapestach[9].

---

[5] Zob. tylko wybrane opracowania na temat związków chrześcijaństwa z kulturą grecką: Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2, s. 401-404. J. M. Szymusiak, *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*, „Studia Theologica Varsaviensia" 1971, 9, s. 289-302. F. Drączkowski, *Dowartościowanie kultury intelektualnej przez Klemensa Aleksandryjskiego jako rezultat polemiki antyheretyckiej*, „Studia Pelplińskie" 1975, 6, s. 177-199. L. Małunowiczówna, *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury i filozofii pogańskiej*, „Ateneum Kapłańskie" 1979, 93, s. 3-15. A. Eckmann, *Pisarze wczesnochrześcijańscy wobec kultury klasycznej*, „Roczniki Humanistyczne" 1990, 47, s. 89-103. J. Pałucki, *Recepcja ideałów helleńskich w nauczaniu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczne" 1994, 41, s. 5-27. W. Gruba, *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Veritatem facientes. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Franciszka Greniuka*, red. J. Nagórny, J. Wróbel, Lublin 1997, s. 199-218. W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, s. 57-81. F. Drączkowski, *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, [w:] *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1999, s. 33-62. L. Rzodkiewicz, *Jezus Chrystus w kulturze antycznej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, Legnica 1999. H. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tł. P. Siejkiewski, Poznań 2000, s. 41-71. L. Rzodkiewicz, *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki „Fides et ratio" Jana Pawła II*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczne" 2002, 1, s. 109-113. J. Naumowicz, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1079-1082. L. Łesyk, *Literatura klasyczna w recepcji Klemensa z Aleksandrii*, „Littera Antiqua" 2013, 6, s. 37-65. M. Starowieyski, *Rodzące się chrześcijaństwo wobec filozofii*, „Warszawskie Studia Teologiczne" 2017, 30, s. 185-203. P. Liszka, *Dzieje oddziaływania hellenizmu na chrześcijaństwo*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny" 2017, 70, s. 5-25.

[6] Określenie J. Naumowicza, *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku*, s. 1080.

[7] Opracowania dotyczące odwołań do poszczególnych autorów klasycznych u Aleksandryjczyka, zob. M. Szram, *Herodot i Tukidydes w pismach wczesnochrześcijańskich pisarzy aleksandryjskich*, [w:] *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 465-470. M. Szczot, *Ποῖ φύγωμεν, Ὅμηρε, καὶ στῶμεν; O roli greckiej epiki archaicznej w „Wychowawcy" Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum" 90 (2024), s. 123-144.

[8] M. Szarmach, *Wstęp*, [w:] Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, tł., wstęp i komentarz M. Szarmach, Toruń 2012, s. 9.

[9] Analizy hymnu, zob. J. Grzywaczewski, *Hymn do Chrystusa Króla Zbawiciela Klemensa Aleksandryjskiego przykładem modlitwy starochrześcijańskiej*, „Vox Patrum" 1988, 8, s. 621-628. A. Heszen, *Paideia Klemensa Aleksandryjskiego na przykładzie jego hymnu „Do Chrystusa Zbawiciela"*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium" 2009, 19, s. 121-134.

Literatura grecko-rzymska w twórczości Klemensa[10]

Twórczość Klemensa Aleksandryjskiego potwierdza, że literatura wczesnego chrześcijaństwa jest silnie zakorzeniona w literaturze klasycznej. Aleksandryjczyk jest zwolennikiem dialogu i pojednania chrześcijaństwa z kulturą antyczną, jest z krwi i wychowania Hellenem, a z przekonania chrześcijaninem, ma więc dobre przygotowanie do wzajemnego wzbogacenia obu kultur. Klemens obficie sięga w swojej twórczości do innych autorów zarówno chrześcijańskich, jak i pogańskich. Literatura grecko-rzymska ma jednak w pismach Klemensa charakter służebny wobec wartości chrześcijańskich, ponieważ stanowi ona repozytorium materiałowe, przydatne do rozważań na tematy teologiczno-moralne. Pisarz czerpie z kultury klasycznej motywy i toposy literackie, przywołuje cytaty, wykorzystuje chwyty i figury retoryczne. Inspiruje się także helleńską genologią, stylistyką i estetyką literacką. Swobodnie nawiązuje do epików, filozofów, komediopisarzy, historyków i poetów grecko-rzymskich.

Klemens w *Wychowawcy* wielokrotnie odwołuje się również do komedii greckiej (staroattycka, średnia i nowa)[11]. Wśród przywoływanych poetów są komediopisarze dobrze znani tacy jak Arystofanes, Menander, Filemon, mniej znani (lub raczej znani z imienia) tacy jak Kefisodor[12]. W analizowanym dziele są także przywoływane fragmenty komedii nieznanych autorów lub urywki utworów, które nie zachowały się w całości, więc i w tych aspektach warto docenić wartość pisma Aleksandryjczyka.

Komizm w literaturze (refleksje metodologiczne)

Klemens Aleksandryjski chętnie cytuje w swoim „podręczniku teologii moralnej" komediopisarzy greckich, różnicując styl i wymowę swojego pisma. Warto zaznaczyć również, że liczne nawiązania do autorów pogańskich w *Wychowawcy* przyjmują różne formy od cytowania bezpośredniego przez parafrazy cytatów aż po reminiscencje i aluzje literackie. Odwołania do dzieł klasycznych służą celom perswazyjnym, budują dygresje, stanowią element stylu, który dzięki nim zyskuje na erudycyjności, ale także różnorodności w aspekcie stylistycznym. Nawiązania mają nie tylko znaczenie treściowe, tworząc argumentację teologiczną i moralną, lecz także pełnią także rolę natury formalnej. W tych przypadkach wyraźnie widać utylitarny charakter klasyki, która nie tyle wchodzi w dialog

[10] Związki twórczości Klemensa z kulturą grecko-rzymską były częstym przedmiotem opracowań, co poświadczają bibliografie dołączone do studiów na temat twórczości Aleksandryjczyka, zob. F. Drączkowski, *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 1996, s. 190-195. P. Szczur, *Oblicza miłości. „Miłość daje się poznać w sposób wieloraki". Cnoty pokrewne i towarzyszące ἀγάπη według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 2002, s. 203-230. K. Wilczyński, *Chrystus pośrednikiem w widzeniu kontemplacyjnym w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Katowice 2016, s. 333-337. Zob. także: F. Drączkowski, *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*, „Collectanea Theologica" 1978, 48, s. 175-177.

[11] Marian Szarmach odnotowuje w komentarzu do swojego przekładu *Wychowawcy* na język polski dwadzieścia odwołań do starożytnej komedii greckiej.

[12] W rozdziale jedenastym księgi drugiej jest cytat z Kefisodora, zob. H.-I. Marrou, *Notes*, [w:] Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue*, t. 2, ed. H.-I. Marrou, tł. C. Mondésert, Sources Chrétiennes 108, Paris 1991, s. 220. M. Szarmach, *Komentarz*, [w:] Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, op. cit., s. 155.

ideowy z chrześcijaństwem, ile stanowi naturalne repozytorium piszącego w aspekcie materiału literackiego. Dzięki zabiegom wplatania cytatów i aluzji autor komplikuje sytuację nadawczo-odbiorczą: nie tylko zaciekawia czytelnika, lecz pozwala mu także odkrywać związki między Biblią i literaturą grecką. W przypadku utworów komediowych autor również zaskakuje swoimi wyborami, preferując teksty, które niekoniecznie kojarzą się czytelnikom z utworami moralistycznymi czy dydaktycznymi.

Komizm jest skomplikowaną kategorią estetyczną i jego zadania czy funkcje nie wyczerpują się tylko w oddziaływaniu estetycznym (w postaci szeroko pojętej śmieszności), bezinteresownie zabawowym i rozrywkowym. Spełnia on również ważne funkcje wychowawcze, kształtuje opinie na różne tematy, wchodzi w zakres literatury dydaktycznej[13]. Komizm ośmiesza, osłabia strach, obawy, wstyd lub szacunek, pokazując prawdziwe oblicza zjawisk, zdarzeń i ludzi. Próby sklasyfikowania literackich przejawów komizmu w dziełach literackich natrafiają na poważne trudności, zwłaszcza że komizm wchodzi w różne mariaże z satyrą, parodią, groteską i ironią, przekraczając typową i doświadczalną w życiu codziennym granicę śmieszności[14].

Julian Krzyżanowski popełnił niegdyś szkic *Komizm w literaturze*[15], uderzający swoją lapidarnością, pomysłowością i zaskakujący celnością. Prostota podziałów, skupiająca się na ocenie i towarzyszącej jej reakcji: „doraźnej-prostej”[16] i „wyrozumowanej--złożonej”[17] zaowocowała wydzieleniem dodatnich (jowialność i humor) oraz ujemnych przejawów komizmu (satyryczność i ironia). Badacz opisał także kreowane przez różne odmiany komizmu postaci jowialisty, humorysty, satyryka i ironisty[18]. Chociaż jowialista i humorysta skupiają się na śmieszności zjawisk, to humorysta nie zatrzymuje się na obserwacji czysto zewnętrznej, stara się docierać do głębi zjawisk komicznych, ocenia ich złożoność, widzi pozytywne i negatywne skutki komizmu, w ocenie kieruje nim nie tylko odczucie, lecz także pogłębiona refleksja. Zjawisko komiczne może także służyć celom satyrycznym: być używane do budzenia niechęci, odrazy, a w rezultacie wywoływać śmiech sarkastyczny i sardoniczny, i ostatecznie przechodzić w gniew, oburzenie, ostrą krytykę lub nawet nienawiść. Śmiech może sprawiać przykrość, „chłostać obyczaje”[19], budzić oburzenie czy służyć

[13] Zob. B. Dziemidok, *Społeczna rola komizmu i szyderstwa*, [w:] idem, *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, antologię oprac. M. Bokiniec, Gdańsk 2011, s. 155-206.

[14] Wybrane opracowania na temat komizmu, zob. I. Passsi, *Powaga śmieszności*, tł. K. Minczewa-Gospodarek, wstęp E. Borowiecka, Warszawa 1980. J. Ziomek, *Komizm – spójność teorii i teoria spójności*, [w:] idem, *Powinowactwa literatury*, Warszawa 1980, s. 319-354. L. Hutcheon, *Ironia, satyra, parodia – o ironii w ujęciu pragmatycznym*, tł. K. Górska, „Pamiętnik Literacki” 1986, 77, s. 331-350. B. Dziemidok, *Formy komizmu*, [w:] idem, *O komizmie*, op. cit., s. 65-154.

[15] Patrz: J. Krzyżanowski, *Komizm w literaturze*, w: *Studia z dziejów kultury polskiej. Książka zbiorowa*, red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 563-568.

[16] Ibidem, s. 566.

[17] Ibidem.

[18] Ibidem, s. 566-567.

[19] Ibidem, s. 567.

celom dydaktycznym i wychowawczym. Satyrycy krytykują i ganią ludzi, ich poglądy i zachowania, nie oszczędzają negatywnych zjawisk społeczno-obyczajowych oraz instytucji. Oprócz tego pojawia się jeszcze ironista, który tłumi oburzenie i akceptuje śmieszność tylko po to, żeby ją podważyć, a może raczej za jej pomocą pokazać ukryte sensy wynikające ze sprzeczności między dosłownym znaczeniem zjawisk komicznych, a ich znaczeniem właściwym. W literaturze ironia ma status kategorii estetycznej, dzięki której twórca dostrzega w rzeczywistości sprzeczności i kłócące się racje czy przeciwieństwa; autor utworu często przybiera wobec nich postawę dystansu. Do tych podziałów proponowanych już prawie osiemdziesiąt lat temu przez Krzyżanowskiego można jeszcze dodać (na potrzeby tego artykułu) komizm rozpatrywany w kategoriach jego funkcji społecznych. Wyśmiewanie pełni wówczas nie tylko rolę rozrywkową, lecz także terapeutyczną i wychowawczą, a więc z jednej strony rozładowuje negatywne emocje i wrogie odczucia, ma więc charakter leczniczy. Z drugiej strony dydaktyzm i krytyka (a nawet kpiny i szyderstwa) wyrażone w sposób wesoły, zabawny, inaczej mówiąc komiczny są odbierane o wiele bardziej pobłażliwie, ponieważ nie są tak przykre i niebezpieczne. Komizm jawi się wówczas jako „regulator życia społecznego”[20] o ambicjach moralizatorskich i perswazyjnych, który nie tylko służy poprawie zepsutych obyczajów, ale dodatkowo integruje społeczeństwo i ułatwia wpływanie na jego postawy i zachowania. Komizm humo-rystyczny pełni więc funkcje wychowawcze, przybliża propagowany ideał pozytywny, oraz integruje grupę społeczną gustującą w tych samych zjawiskach komicznych i tych samych komediach. Można jeszcze na marginesie tych ogólnych metodologicznych rozważań dodać, że w utworach komediowych znajdują się wszystkie rodzaju humoru od ciętych ripost po absurd oraz różne odmiany komizmu (komizm sytuacyjny, słowny i komizm charakterów). Wiedział o tym doskonale Klemens Aleksandryjski, który chętnie sięgał po komedię klasyczną, przywoływał ją w różnych odsłonach dla celów moralnych i wychowawczych, a pośrednio także estetycznych i formalnych.

Odwołania do Arystofanesa – próba analizy

W analizach tego artykułu pojawią się odwołania do jednego tylko komediopisarza – Arystofanesa, żeby na jego przykładzie przeanalizować specyfikę komizmu w utworze Aleksandryjczyka. Wybór tego właśnie autora wynika z dosyć oczywistych przyczyn, a mianowicie utwory Arystofanesa należą do najstarszych zachowanych antycznych komedii, więc warto rozważania o komizmie w *Wychowawcy* zacząć od tego właśnie komika. Należy także przypomnieć, że komedia stara, której Arystofanes jest przedstawicielem, nie jest sztuką łatwą, lekką i przyjemną. Mimo że cechą komedii staroattyckiej jest duża dawka humoru, to problematyka tych sztuk jest poważna: dotyczy ona zawsze spraw politycznych i społeczno-obyczajowych, wojny i pokoju, wychowania młodzieży, uzdrowienia instytucji państwowych. Krytyka i satyra komedii

[20] B. Dziemidok, *O komizmie*, op. cit., s. 166.

starej, dotycząca wypaczeń demokracji w ateńskiej *polis*, zmuszała odbiorców do refleksji nad współczesnością, pełniąc role rozrywkowe i wychowawcze jednocześnie. Komedię tę cechowała także swoboda tematyczna i artystyczna, łącząca realizm i fantastykę, wzniosłość i groteskę, liryzm i dosadny język[21].

Klemens w swoim utworze odwołuje się trzykrotnie do jednej tylko komedii Arystofanesa, którą, jakbyśmy się spodziewali, nie jest ani sztuka szkolna (*Chmury*) ani literacka (*Żaby*). Aleksandryjczyk przywołuje *Lizystratę* (sic!), wystawioną na Lenajach w 411 roku p.n.e. Pełna erotyzmu i sprośnego humoru sztuka o kobietach greckich, osiągających pokój w wojnie peloponeskiej za pomocą strajku miłosnego i przejęciu państwowego skarbca jest jednak sztuką głęboko pacyfistyczną: chodzi w niej przecież o ocalenie ojczyzny i zakończenie wojny wykrwawiającej greckie miasta-państwa. Fantastyczny pomysł dramatu polega na uczynieniu główną bohaterką kobiety, która w codziennym życiu nie mogła pełnić żadnych funkcji publicznych; jej rola obywatelska ograniczała się do bycia żoną i matką obywateli[22].

Odwołania do komedii Arystofanesa w *Wychowawcy* stanowią stylistyczne urozmaicenie moralistycznego tekstu. Ponieważ nawiązań do greckiego komediopisarza nie ma zbyt wiele, więc można pozwolić sobie na przywołanie cytatów w kontekście całych podrozdziałów. Pozwoli to po pierwsze pokazać wymowę treściową wybranego fragmentu i rolę komediowych przywołań w tekście Klemensa. Po drugie zabieg ten umożliwi opisanie koegzystencji cytatów z Arystofanesa z tekstem *Wychowawcy* i być może rzuci cień na technikę przywoływania cytatów przez Aleksandryjczyka.

Pierwsze odwołanie do Arystofanesa pojawia się w rozdziale 10 księgi drugiej (108, 10, 2), zatytułowanym *Kilka uwag o prokreacji*. Przywołanie erotycznej (a raczej odżegnującej się od erotyki) sztuki w tym miejscu *Wychowawcy* jest usprawiedliwione i uzasadnione problemowo i treściowo. Jednak tematyka fragmentu z aluzją do Arystofanesa dotyczy rozwiązłości, którą Klemens potępia jako zwolennik powściągliwości, dopuszczający współżycie jedynie w wypadku małżonków[23] i potępiający wszelkie związki

[21] Charakterystyka komedii starej i jej twórców, zob. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1: *Literatura archaiczna i klasyczna wiek VIII-IV p.n.e. włącznie*, Warszawa 1959, s. 591-649. K. J. Dover, *Aristophanic Comedy*, Londyn 1972. S. Dworacki, *Eupolis i fragmenty jego komedii*, Poznań 1991. J. Ławińska-Tyszkowska, *Komedia staroattycka i średnia*, [w:] *Literatura Grecji starożytnej*, t. 1: *Epika. Liryka. Dramat*, red. H. Podbielski, Lublin, 2005, s. 877-900. K. Wielechowska, *Komedia*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda i S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 350-351. O. Śmiechowicz, *Arystofanes*, Warszawa 2015.

[22] Rozważania o sytuacji kobiet w antyku, skazanych na wykluczenie w różnych sferach ówczesnego życia, zob. wybrane opracowania: Bieżuńska-Małowist, *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1983, s. 5-26. *Historia życia prywatnego*, t. 1: *Od Cesarstwa rzymskiego do roku tysięcznego*, red. P. Veyne, tł. K. Arustowicz i M. Rostworowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989, s. 43-57. *Człowiek Grecji*, red. J.-P. Vernant, tł. P. Bravo i Ł. Niesiołowski-Spanò, Warszawa 2000, s. 195-203. P. Vidal-Naquet, *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, tł. A.S. Chankowski, Warszawa 2003, s. 273-291.

[23] Na początku rozdziału 10 *Kilka uwag o prokreacji* czytamy: „Pozostaje rozpatrzyć, jak jest stosowna pora dla związków intymnych, ale tylko w wypadku małżonków". (83, 10, 2). Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, s. 136. Umiar (*μεσότης*) w pożyciu małżeńskim w oglądzie Klemensa, patrz: D. Zagórski, *Realizacja ideału μεσότης w życiu małżeńskim i rodzinnym według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki

pozamałżeńskie[24]. I właśnie okolicznościom sprzyjającym rozwiązłości, w tym upiększaniu się poświęcony jest podrozdział, w którym pojawia się krótka (acz wymowna) reminiscencja z Arystofanesa. Chodzi w tym fragmencie o krytykę farbowania szat drogimi barwnikami, które służą próżności. Pismo Aleksandryjczyka przynosi naganę pogańskich kultów, misteriów i procesji, kojarzących się właśnie z bogatymi szatami i przedmiotami, piętnowanymi przez chrześcijańskiego teologa, który kieruje się w swoich rozważaniach dbałością o zdrowie fizyczne, psychiczne, moralne i religijne współwyznawców. Argumenty Klemensa o zbędności i moralnej szkodliwości drogich szat znajdują potwierdzenie zarówno w bogatym dowodzeniu biblijnym, jak i klasycznym; w tym ostatnim wypadku pojawiają się Arystofanes oraz twórca komedii nowoattyckiej – Filemon.

> **108.** Należy też unikać farbowania szat. Nie ma ono niczego wspólnego ani z potrzebą, ani z prawdą, i prowadzi do oskarżeń o niemoralność. Nie przynosi też korzyści, bo nie chroni przed mrozem, dając dodatkowe okrycie. Zasługuje więc na naganę. Fascynacja kolorem jest podnietą dla ciekawskich i prowadzi do spowodowanych nierozsądkiem chorób oczu. Ci, którzy są czyści wewnętrznie, niech też przyodziewają się w zgodne z tym szaty. Prorok Daniel mówi jasno i wyraźnie (Dn 7, 9): „Oto ustawiono tron, a Starowieczny zajął miejsce, a szata jego białą śnieg". W takiej samej szacie Pismo wysławia Pana, kiedy się ukazał (Mt 17, 2). Objawienie zaś mówi (Ap 6, 9): „Ujrzałem poniżej ołtarza dusze zabitych dla Słowa Bożego i dano każdemu z nich białą szatę". Jeśli szukamy już jakiegoś koloru, to niech będzie naturalny. Szaty kwieciste należy pozostawić bakchantkom i głupcom biorącym udział w misteriach, bo jak mówi komik (Filemon, CAF[25] II 512): „Purpura i srebrne naczynia są właściwe u tragików, ale nie w życiu", a całe nasze życie powinno być czymś więcej niż uroczystą procesją. **Barwę z Sardes** (Arystofanes, *Lizystrata* 92, podkr. -M.S.), czy kolor podobny do niedojrzałych winogron, albo też zdecydowanie zielony oraz różowy i szkarłatny, a także tysiąc innych wynaleziono dla zgubnej przyjemności[26].

W podrozdziale następnym tej samej księgi znajduje się bardziej rozbudowane nawiązanie do Arystofanesa w postaci cytatu, użytego w celach retorycznych i perswazyjnych: argumenty przeciw strojnym i farbowanym szatom kobiecym, czerpane z tradycji chrześcijańskiej i pogańskiej mają odwodzić od nadmiernego upiększania i koncentrowania się na estetyce i powierzchownej stronie egzystencji. Uwagi o skromnym odzieniu znowu odwołują się do potrzeby użyteczności szat oraz powołaniu kobiet do wypełniania ról społecznych i rodzinnych: zbytnie skupienie na wyglądzie koliduje z byciem dobrą żoną i chrześcijanką. Cytowany podrozdział jest interesujący również

Telogiczno-Kanoniczne" 2005, 52/4, s. 5-24. Idem, *Troska o ciało w Pedagogu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Paedagogia Christiana" 2005, 2/16, s. 29-37.

[24] „Nie wypada tu wspomnieć nieprzyzwoitych określeń, przynoszących wstyd zachowań, pocałunków ladacznic i podobnej rozpusty. Jesteśmy wszak posłuszni błogosławionemu Apostołowi (Ef 5, 3), który mówi wyraźnie: »O nierządzie zaś i wszelkiej nieczystości albo chciwości niechaj nawet mowy nie będzie u was, jak przystoi świętym«". Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, s. 143.

[25] CAF – *Comicorum Atticorum Fragmenta*, ed. Th Kock, Lipsiae 1880-1888.

[26] Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, op. cit., s. 149.

ze względu na stronę formalną: wersety biblijne przeplatają się z odniesieniami do literatury klasycznej, reprezentowanej przez Arystofanesa i Homera. Jeżeli chodzi o reminiscencję epicką, to Klemens przywołuje mniej znany mit o Eryfyle – małżonce Amfiaraosa, przekupionej złotym naszyjnikiem przez Polinejkesa[27]. Opowieść mityczna jest skomplikowana, ale rzeczywiście złoty naszyjnik Harmonii stał się kartą przetargową i Eryfyle poświęciła życie męża, wysyłając go na wojnę Siedmiu Wodzów przeciwko Tebom[28]. Przypadek stanowi doskonałe exemplum w moralnym dowodzeniu o niebezpieczeństwie ulegania wartościom materialnym: strojom i biżuterii, które biorą górę nie tylko nad morale, lecz także nad więzami rodzinnymi.

> **109.** Takie szaty nie służą okryciu, tylko są dla parady. Materiały przetykane złotem, farbowane purpurą i dekorowane w zwierzęce kolory, a tkaniny takie sprawiają zapewne przyjemność wiatrom, a więc materiały pachnące szafranem, drogie i barwne stroje z godnych podziwu delikatnych skórek oraz purpurę z deseniem w znaki zodiaku należy pożegnać wraz ich sztuką. Komedia mówi (Arystofanes, *Lizystrata,* 42-44, podkr.-M.S.):
> **Cóż mogą wspaniałego, cóż mądrego mogą**
> **Zrobić kobiety? Te, które siedzą w domu,**
> **Farbowane na płowo, wystrojone, w cienkich**
> **Szafrankach.**
> Wychowawca poucza jasno (Syr 11, 4): „Nie chlub się ubraniem, które cię okrywa, nawet w dniu chwały, która przemija". W Ewangelii (Łk 7, 25) zaś mówi widząc ubranych w delikatne szaty: „W pałacach królewskich przebywają ci, którzy okazałe ubrania noszą i w zbytkach żyją". Odnosi się to do ziemskich, przemijających pałaców, wśród których panuje pogoń za złudnym pięknem, żądza sławy, pochlebstw i oszustw. Ci zaś, którzy służą na niebiańskim dworze u króla wszechświata, uświęcają ciało będące nieskalaną szatą duszy i w ten sposób „przywdziewają się w to, co nieśmiertelne" (1Kor 53, 4). Jak niezamężna poświęca czas jedynie Bogu i jej umysł jest niepodzielny, tak zamężna, będąc cnotliwą, dzieli swe życie między Bogiem i mężem. Kiedy jest jednak innego usposobienia, oddaje się cała małżeństwu i tylko ono staje się jej pasją. Poświęca wszystek czas mężowi, a Boga czci szczerze. Dbająca zaś o stroje zaniedbuje Boga i troskę o ozdoby przedkłada nad obyczajne małżeństwo. Wspomnę tu Argejkę Eryfyle, która, przekupiona, sprzedała swego małżonka[29].

Odwołania do Arystofanesa służą różnym celom. Klemens jest bardziej wychowawcą i moralistą niż komikiem, ale cytaty dobrane są trafnie, a nawet pomysłowo i służą celom perswazyjnym, kreując obraz dobrego chrześcijanina (chrześcijanki). Reminiscencje z kobiecej sztuki Arystofanesa użyte zostały w rozdziałach opisujących kwestie związane ze światem kobiet i ich rolami społecznymi. Poza tym Klemens zachowuje umiar i dobry smak, i przywołuje te fragmenty z komedii starej, które nie tylko są stonowane, lecz dotyczą domowych obowiązków kobiety w antyku. Zresztą chrześcijański autor wybiera cytaty

[27] Zob. Homer, *Odyseja* XI 327.

[28] Por. M. Szarmach, *Komentarz*, [w:] Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, op. cit., s. 150. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990, s. 38. P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, red. J. Łanowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 26-27.

[29] Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, op. cit., s. 149-150.

z początkowej części komedii, nie nawiązuje w swoim dziele do dalszych „dramatycznych" wydarzeń, dotyczących przejęcia skarbca i władzy przez kobiety w sztuce Arystofanesa.

Podobnie jest w przypadku trzeciego fragmentu z komedii starej użytego przez Klemensa w rozdziale drugim księgi trzeciej (7, 2, 3), zatytułowanym *Nie należy się upiększać*. Cytat stanowią te same wersy z Arystofanesa, przywołane w rozdziale dziesiątym, dotyczące zamknięcia kobiet w sferze domowej, co zresztą jest cechą rozpoznawczą kultury greckiej. Urywki z komika zostały użyte przez Klemensa do wyrażenia treści mizoginistycznych, dzięki czemu krytyka negatywnych postaw i zachowań niewiast ma charakter złożony i dialektyczny, pokazujący, że również w kulturze pogańskiej moraliści surowo ganili zbytek i postawę strojnych kobiet, które nie są chętne do pracy i prowadzenia domu, „gdyż siedzą niczym wymalowane na obrazie, by tylko na nie patrzeć"[30]. Z drugiej strony użycie do oceny kobiet słów komediopisarzy osłabia słowa krytyki, pokazuje niewieście wady w łagodniejszym (komicznym) świetle. Klemens bardzo rozważnie wpisuje się w tematykę mizoginistyczną; używa do tego celu tradycji pogańskiej, konfrontacji klasycznej komedii z Pismem Świętym, dysonansów estetycznych i etycznych oraz własnych surowych komentarzy podsumowujących przytoczone wersy komedii. Autor *Wychowawcy* uświadamia również swoim czytelnikom, że zbytnie przywiązanie do dóbr materialnych było krytykowane w wielu kulturach i tradycjach.

> 7. Tak też u komika (Arystofanes, *Lizystrata*, 42-43, podkr.-M.S.) rozumna kobieta mówi:
> **Cóż możemy wspaniałego, cóż mądrego możemy**
> **Zrobić kobiety? Przecież my siedzimy w domu**
> **Farbowane na płowo,**
> krzywdzące wizerunek szlachetnych kobiet, kryjące domowe skandale, niewierność mężów i nieślubne dzieci. Tak samo komik Antyfanes (CAF II 148) wyśmiewa w *Delikatnej* wyzywające zachowanie kobiet w słowach, które odnoszą się do ich spędzania czasu:
> Idzie
> Szuka, idzie dalej, coś na sobie poprawia,
> Wraca, staje, coś na sobie poprawia,
> Znowu idzie dalej, znowu coś poprawia,
> Przytrzymuje fryzurę, znów przystanęła,
> Wyciera twarz, przygląda się sobie, daje znaki,
> Drapie się, perfumuje, smaruje kremem.
> Trzykroć, nie raz jest warta śmierci, jeśli korzysta z odchodów krokodyli i wybroczyn węży, wcierając je w siebie oraz nakładając czernidła na brwi i bielidła na policzki[31].

Klemens cytuje w swoim podręczniku moralnym tylko jedną komedię Arystofanesa: *Lizystratę* - sztukę polemiczną, erotyczną i pacyfistyczną. Cele przywołań greckiego komika są złożone: nie tylko moralistyczne i perswazyjne, lecz także estetyczne i formalne. Chrześcijański pisarz uznał za godne cytowanie greckiej komedii, dzięki czemu, *nolens volens*, pokazał ciągłość kultury i literatury. Reminiscencje

[30] Ibidem, s. 168.

[31] Ibidem, s. 169.

z Arystofanesa ujawniają ponadczasową żywotność motywów i wątków komediowych, a jednocześnie włączone w tekst chrześcijański podlegają reinterpretacji i zyskują nową wymowę na miarę nowych czasów i idei chrześcijańskich, których dotyczy tekst Klemensa. *Wychowawca* ujawnia także prawdę o skażonej i grzesznej ludzkiej naturze, która to prawda jest łatwiejsza do przełknięcia i przyjęcia przez odbiorców dzięki komediowej osnowie. Autor omawianego dzieła oscyluje między humorystą, który wykorzystuje tekst Arystofanesa dla celów komicznych a satyrykiem ganiącym negatywne zjawiska społeczno-obyczajowe. Aleksandryjczyk jest także ironistą, który akceptuje komediową śmieszność, żeby za jej pomocą pokazać ukryte sensy wynikające ze sprzeczności między dosłownym pogańskim znaczeniem zjawisk komicznych, a ich nową wymową służącą chrześcijańskim celom moralnym i teologicznym

A czy ówcześni czytelnicy Klemensa uśmiechnęli się przy lekturze *Wychowawcy*, wspominając *Lizystratę* i jej erotyczny wydźwięk, to już zupełnie inna rzecz…

Bibliografia

Źródła

1. Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue*, t. 2, ed. H.-I. Marrou, tł. C. Mondésert, Sources Chrétiennes108, Paris 1991.
2. Dziemidok B., *O komizmie. Od Arystofanesa do dzisiaj*, antologię oprac. M. Bokiniec, Gdańsk, 2011.
3. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tł. A. Caba na podst. tł. ks. A. Lisieckiego, oprac. H. Pietras SJ, Kraków 2013.
4. Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, tł., wstęp i komentarz M. Szarmach, Toruń 2012.

Opracowania

1. Bieżuńska-Małowist I., *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1983.
2. Bober A., *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965.
3. Chadwick H., *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tł. P. Siejkiewski, Poznań 2000.
4. *Człowiek Grecji*, red. J.-P. Vernant, tł. P. Bravo i Ł. Niesiołowski-Spanò, Warszawa 2000.
5. Dover K. J., *Aristophanic Comedy*, Londyn 1972.
6. Drączkowski F., *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*, „Collectanea Theologica" 1978, 48, s. 175-177.
7. Drączkowski F., *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, [w:] *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1999, s. 33-62.
8. Drączkowski F., *Dowartościowanie kultury intelektualnej przez Klemensa Aleksandryjskiego jako rezultat polemiki antyheretyckiej*, „Studia Pelplińskie" 1975, 6, s. 177-199.
9. Drączkowski F., *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 1996.
10. Drączkowski F., *Patrologia*, Pelplin-Lublin 1999.
11. Drączkowski F., *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*, [w:] *Z zagadnień literatury greckiej*, red. J. Pliszczyńska, Lublin 1978, s. 127-151.
12. Dworacki S., *Eupolis i fragmenty jego komedii*, Poznań 1991.
13. Dziemidok B., *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, antologię oprac. M. Bokiniec, Gdańsk 2011.
14. Eckmann A., *Pisarze wczesnochrześcijańscy wobec kultury klasycznej*, „Roczniki Humanistyczne" 1990, 47, s. 89-103.

15. Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, red. J. Łanowski, Wrocław−Warszawa−Kraków 1990.
16. Gruba W., *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*, [w:] *Veritatem facientes. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Franciszka Greniuka*, red. J. Nagórny, J. Wróbel, Lublin 1997, s. 199-218.
17. Grzywaczewski J., *Hymn do Chrystusa Króla Zbawiciela Klemensa Aleksandryjskiego przykładem modlitwy starochrześcijańskiej*, „Vox Patrum" 1988, 8, s. 621-628.
18. Hamman A., *Portrety ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, tł. i oprac. zbiorowe, Warszawa 1978.
19. Heszen A., *Paideia Klemensa Aleksandryjskiego na przykładzie jego hymnu „Do Chrystusa Zbawiciela"*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium" 2009, 19, s. 121-134.
20. *Historia życia prywatnego*, t. 1: *Od Cesarstwa rzymskiego do roku tysięcznego*, red. P. Veyne, tł. K. Arustowicz i M. Rostworowska, Wrocław−Warszawa−Kraków 1989.
21. Hutcheon L., *Ironia, satyra, parodia – o ironii w ujęciu pragmatycznym*, tł. K. Górska, „Pamiętnik Literacki" 1986, 77, s. 331-350.
22. Jaeger W., *Paideia*, tł. M. Plezia, t. 1, Warszawa 1962; t. 2, Warszawa 1964.
23. Jaeger W., *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tł., red. K. Bielawski, Bydgoszcz 1997.
24. Kieling M., *Rola Pisma Świętego i artes liberales w kształtowaniu nauk teologicznych i świeckich według Kasjodora*, Poznań 2011.
25. Krzyżanowski J., *Komizm w literaturze*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej. Książka zbiorowa*, red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 563-568.
26. Liszka P., *Dzieje oddziaływania hellenizmu na chrześcijaństwo*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny" 2017, 70, s. 5-25.
27. Ławińska-Tyszkowska J., *Komedia staroattycka i średnia*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 1: *Epika. Liryka. Dramat*, red. H. Podbielski, Lublin, 2005, s. 877-900.
28. Łesyk L., *Literatura klasyczna w recepcji Klemensa z Aleksandrii*, „Littera Antiqua" 2013, 6, s. 37-65.
29. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990.
30. Małunowiczówna L., *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury i filozofii pogańskiej*, „Ateneum Kapłańskie"1979, 93, s. 3-15.
31. Manzanares C.V., *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w. Mały słownik*, tł. E. Burska, Warszawa 200.
32. Marrou H.-I., *Historia wychowania w starożytności*, tł. S. Łoś, Warszawa 1969.
33. Naumowicz J., *Środowisko aleksandryjskie i pisarze III wieku. Klemens Aleksandryjski*, red. H. Podbielski, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, Lublin 2005, s. 1079-1082.
34. Pałucki J., *Recepcja ideałów helleńskich w nauczaniu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczne" 1994, 41, s. 5-27.
35. Passsi I., *Powaga śmieszności*, tł. K. Minczewa-Gospodarek, wstęp E. Borowiecka, Warszawa 1980.
36. Rzodkiewicz L., *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki „Fides et ratio" Jana Pawła II*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczne" 2002, 1, s. 109-113.
37. Rzodkiewicz L., *Jezus Chrystus w kulturze antycznej. Stanowisko Klemensa Aleksan-dryjskiego*, Legnica 1999.
38. Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1: *Literatura archaiczna i klasyczna wiek VIII-IV p.n.e. włącznie*, Warszawa 1959, s. 591-649.
39. Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2: *Literatura w epoce hellenistycznej i za Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 1959, s. 401-404.
40. Starowieyski M., *Rodzące się chrześcijaństwo wobec filozofii*, „Warszawskie Studia Teologiczne" 2017, 30, s. 185-203.

41. Starowieyski przy współpracy W. Stawiszyńskiego, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018.
42. Szczot M., *Ποῖ φύγωμεν, Ὅμηρε, καὶ στῶμεν; O roli greckiej epiki archaicznej w „Wychowawcy" Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum" 2024, 90, s. 123-144.
43. Szczur P., *Oblicza miłości. „Miłość daje się poznać w sposób wieloraki". Cnoty pokrewne i towarzyszące ἀγάπη według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 2002.
44. Szram M., *Herodot i Tukidydes w pismach wczesnochrześcijańskich pisarzy aleksandryjskich*, [w:] *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 465-470.
45. Szymusiak J. M., *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*, „Studia Theologica Varsaviensia" 1971, 9, s. 289-302.
46. Szymusiak J. M., Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971.
47. Śmiechowicz O., *Arystofanes*, Warszawa 2015.
48. Vidal-Naquet P., *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, tł. A. S. Chankowski, Warszawa 2003.
49. Wielechowska K., *Komedia*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda i S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 349-354.
50. Wilczyński K., *Chrystus pośrednikiem w widzeniu kontemplacyjnym w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Katowice 2016.
51. Zagórski D., *Realizacja ideału μεσότης w życiu małżeńskim i rodzinnym według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" 2005, 52/4, s. 5-24.
52. Zagórski D., *Troska o ciało w Pedagogu Klemensa Aleksandryjskiego*, „Paedagogia Christiana" 2005, 2/16, s. 29-37.
53. Ziomek J., *Komizm – spójność teorii i teoria spójności*, [w:] idem, *Powinowactwa literatury*, Warszawa 1980, s. 319-354.